

Ю.М. Кочубей

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО- ТУРЕЦЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ("ДВА РОКИ В КОНСТАНТИНОПОЛІ" ОЛЕКСИ ГРИЩЕНКА)

ВІСТОРІЇ українсько-турецьких відносин чим далі, тим більше знаходимо підтверджень того, що після ХУІІІ ст., хоча Україна була підневільною, а Туреччина – під тиском колоніальних імперій, весь час відчувалося якесь тяжіння двох народів один до одного, попри відомі стереотипи, породжені середніми віками. Тут пригадаємо ініціативи Садик-паші (Чайковського)¹, діяльність СВУ під час Першої світової війни в Стамбулі², визнання Туреччиною незалежності України за Брестським миром (1918), зовнішньополітичні візії наших геополітиків С. Рудницького, Л. Биковського, Ю. Липи та ін. у міжвоєнні роки, що передбачали дружбу і співробітництво наших двох народів у майбутньому³.

Певні можливості для прямого співробітництва з'явилися після революції 1917 року як в економічній, так і в культурно-науковій сферах. Вони пов'язані насамперед з діяльністю ВУНАС⁴.

Одним із яскравих свідчень дружніх стосунків між українцями і турками на культурній ниві була поява 1930 року в Парижі французькою мовою книги українського художника Олексі Грищенка (1883–1977) "Deux ans à Constantinople. Journal d'un peintre" ("Два роки в Константинополі. Щоденник художника")⁵. Книга з'явилася у люксовому виданні, багато ілюстрована оригінальними акварелями (40 шт.). Український її варіант вийшов пізніше, під назвою "Мої роки в Царгороді. 1919–1920–1921" (Мюнхен – Париж, 1961)⁶.

О.В. Грищенко народився в Кролевіці, освіту здобував у Києві і Москві, здійснив традиційну "художницьку" подорож по Франції та Італії, а потім малював, викладав і виступав як мистецтвознавець. Революційна завірюха занесла його в Крим, а звідти з відступаючою Білою армією, з тисячею пригод, він опинився в Стамбулі, де з перших днів почалася боротьба за виживання, бо життя в окупованому

військами Антанти місті було не з легких. У цьому місті йому довелося провести два роки, і тільки у 1922 році він прибув у Західну Європу. З 1924 р. і до смерті жив у Франції (Париж, Ванс на Блакитному Березі). Все життя підтримував зв'язки з українськими митцями в діаспорі. До Другої світової війни його знали і виставляли у Львові⁷.

Слід сказати, що в Стамбул він прибув певним чином підготовленим. Він уважно студіював візантійське і давньоруське мистецтво і, безперечно, був знайомий з історично-мистецькими пам'ятками Константинополя. Ним були написані дослідження "Про зв'язки російського живопису з Візантією і Заходом (журнал "Аполлон", № 6) та "Російська ікона як мистецтво живопису" (1917), що йшло в руслі зацікавлення російського мистецтвознавства того часу. З його книги видно, що він був знайомий з працями видатного російського візантиніста Н.П. Кондакова та книгами авторитетних європейських дослідників візантійського мистецтва (Г. Мілле, Ш. Діль та ін.). Посилається О. Грищенко і на працю А.Ю. Кримського "Історія Туреччини", коли йдеться про козацько-турецькі стосунки. І тому справедливо пише у передмові до українського видання Святослав Гординський, що Грищенко "...спостерігає Царгород не як випадковий подорожник, а з вникливістю мистця і мистецтвознавця, для якого всі речі мають своє значення і який має і сам що сказати"⁸.

Книга художника, як і виставка його акварелей, написаних у Стамбулі, мала великий успіх у паризької публіки⁹. Французи, а за ними й інші європейці побачили зовсім інший Стамбул: сонячний, простий і гостинний, порівнюючи з тим, який описували газети і журнали під час війни, – Туреччина у тій війні була союзницею Німеччини, а значить, ворогом. У книзі ж вони прочитали, що і турки нічим

не відрізняються від інших людей.

Художник зумів написати таку захоплюючу розповідь про “місто на двох континентах”, як часто називають Стамбул, ще й тому, що постійно, в голоді і холоді, вів щоденник, у якому фіксував всі деталі і особливості не тільки тих архітектурних пам'яток, які він оглядав, а й безпосередні враження від баченого, тому його описи такі живі і багатобарвні. Вони й справді списані “з природи”, а не плід читання енциклопедій.

Ще одна причина успіху книги в тому, що вона щільно населена живими людьми: колишніми російськими офіцерами і чиновниками, тепер інтернованими, представниками адміністрації союзників (англійців і французів) і всякого стану турками – від жебраків до вищих султанських чиновників. Автор уміло передає пряму мову, йому вдаються монологи. Він охоче спілкується з усіма: земляками і місцевими. І, що слід підкреслити, О. Грищенко як справжній митець і українець зумів прокласти шлях до сердець турків тим, що за роки перебування у Стамбулі він достатньо оволодів турецькою мовою і міг підтримувати розмову з будь-ким, тоді коли бундючні офіцери гребували “варварською” мовою. Вивчати мову він почав, як сам пише, ще на кораблі від одного кримського татарина, коли вони плвли від Севастополя до тодішньої турецької столиці. Тому в його книзі багато турецьких слів і цілих речень (до речі, до ладу вжитих), що значно поживляє оповідь і робить її достовірною. Йому не можна відмовити у спостережливості: описуючи заклик муедзина до молитви, в якому звучить ім'я Боже Аллаг, він точно передає словами те, як вимовляється останній в цьому слові звук “г”¹⁰. Тут, мабуть, виявилася музичність автора – відомо, що він був неабияким співаком

і навіть свого часу виступав на сцені.

Хотілося б відзначити і таку рису цієї непересічної книги: він ніколи не забуває згадати своє, українське (хоча для турків, як і для французів, все, що пов'язувалося з Росією, було “рюс” чи “рус”). Він пише про українські пісні, що мають орієнтальні мотиви; турецький спів нагадує йому старовинні запорозькі пісні бандуристів; про їжу, про свята, хустки. Звичайно, він не минає і тоді ще маловідомі у нас Роксолани. Він докладно описує мавзолей султана Су-

леймана Кануні, а також тюрбе Роксолани, причому зазначає, що походила вона з галицького села Рогатина і здобула значний вплив на державні справи. Його описи – це описи художника, небагатослівні, але виразні, які відразу передають образ того чи іншого об'єкта. Ось що він пише про тюрбе султанші: “Стіни покриті квадратними кахлями простого рисунку. Іншого декору немає. І це пишно, велично в простоті крайньої скромності”¹¹. І далі пише: “Для мусульманина фаянсове панно те ж саме, що й ікона для наших предків. У цьому видно вираження духу ісламу: медитативно-го і абстрактного, наївного і суворого”¹².

Серед архітектурних пам'яток найбільше враження на нього справляє Свята Софія, яка й справді не може не приголомшувати при першій зустрічі. Він не раз підкреслює її значення для подальшого розвитку мусульманської архітектури, що відбилось й на творчості найвідомішого османського архітектора Ходжі Сінана. Певно, полемізуючи з деякими емігрантами, Олекса Грищенко, оглядаючи могилу Сінана, зазначає: “Турки – народ “варварський”, але відзначили пам'ять свого архітектора не по-варварськи. Я позаздрив і розгнівався на нашу освічену країну. Іван Лютий виколов очі будівничому церкви

Василія Блаженного, щоб він більше не зміг побудувати ще один храм, подібний до цього. Це – всього лише легенда, але вона показує звичаї країни”¹³.

По книзі можна простежити, як художник освоював крок за кроком велике місто, прочитував його літопис, починаючи з часів Античності і до мусульманської сучасності, з однаковою увагою і повагою. Тут і Великий мур, і цистерни, Семибаштовий замок і численні мечеті, фонтани та тюрбе.

Велику увагу він приділив знаменитій мечеті Кехрійє-Джамі, вона, як і Св. Софія, перероблена з давньої християнської церкви Спасителя, яку свого часу досліджував відомий український мистецтвознавець Ф.І. Шміт. Відвідав усі музеї, які були на той час в палаці Топ Капи, а також Чінлі Джамі, Сулейманійє, Рустем-паша Джамі та багато інших місць. Побував також на островах у Босфорі, у Скутарі, на азізькому березі Стамбула і про все залишив нотатки.

Але його цікавили не лише пам’ятки архітектури, мозаїки і розписи, притому як християнські, так і мусульманські, а й життя країни, в якій він знайшов притулок. У розмовах майстра з турецькими друзями, а він їх мав як серед митців, так і простих людей, відчувається і політична ситуація: турки не люблять бундючних представників військової адміністрації держав Антанти, симпатизують колишнім союзникам німцям, добре в цілому ставляться до “русів”. Шириться слава про Кемаля-пашу, майбутнього Ататюрка, його сприймають захоплено¹⁴, особливо молодь.

У товаристві художників йдуть розмови про мистецтво, і О. Грищенко відзначає, що турецькі колеги ще далекі від модерністських віянь і нагадують російських реалістів. Звертає на себе увагу його глибока ерудиція в царині образотворчого мистецтва: він вільно оперує іменами і

назвами творів знаменитих живописців Франції, Голландії, Італії та Німеччини. Просто і глибоко пояснює своєму турецькому колезі Намику принципи модерного мистецтва, якими керується й сам у своїй творчості¹⁵. Характерна для нього щира цікавість до всього, що він бачить у Стамбулі, і особливо до людей – він спілкується з турками на рівних, без будь-якої колоніалістської зверхності. Вдень він писав етюди, а вночі, в страшних умовах

побуту, заповнював сторінки щоденника. Найбільшу частину його тексту присвячено першому рокові перебування в Туреччині – тут перші враження, детальні описи побачених пам’яток, боротьба за життя; другий рік – займає не так багато місця, в основному це – бесіди з друзями, роздуми про майбутнє, яке було в тумані.

Витягнув зі злиднів і відкрив перспективу, ніби випадково, відомий англо-американський візантолог проф. Т. Вітмор (1871–1950), що працював тоді у турецькій столиці і купив у нього серію акварелей, присвячених Стамбулу. Це дало Грищенкові змогу приїхати в Париж, а також здійснити поїздку в Грецію, Португалію, на Крит. У Парижі його прихистили компатріоти, які вже давно перебували у столиці Франції. З’явилися необхідні знайомства, насамперед – із галеристами (Жак Паволоцький, Поль Гійом, Зборовський та ін.), з допомогою яких було організовано виставку його стамбульських акварелей та гуашей. Це сталося у лютому 1922 року. Як кажуть, за один день він став знаменитим, відкривалися одна за одною виставки, з’явилися схвальні відгуки в пресі. Згодом О. Грищенко зайняв помітне місце серед художників Франції, котрі належали до Ecole de Paris, заприятелював з багатьма знаменитими французькими митцями. Про них він написав книгу “Мої зустрічі і

розмови з французькими мистцями” (Нью-Йорк, 1962). Він створив багато чого іншого, але своєму успіхові він завдячує саме Стамбулові. З допомогою скупих засобів, продуманою композицією і точно вибраними фарбами йому вдалося передати образ і дух цього міста, хоча “реальності” і портретних рис турків у його акварелях не знайдеш. Їх ніяк не можна було сплутати з роботами відомих європейських майстрів акварелі. Як писав автор передмови до монографії про нього, відомий французький мистецтвознавець Рене Жан: “Схід є тут, зовсім близько, але однак недоступний”¹⁶.

У Франції здавна, починаючи з Делакруа, існувало зацікавлення творами на орієнтальні теми, початок ХХ ст. позначений художніми пошуками таких причетних до “орієнталізму” живописців, як А. Матісс та А. Марке, і все ж стамбульські акварелі Олекси Грищенка не загубилися, а, навпаки, винесли їхнього автора

на поверхню мистецького життя Парижа. Відомі критики (Луї Восель, Реймон Ескольє) підкреслювали українське походження О. Грищенка, яке робило його таким сприйнятливим до чар Орієнту. Сам автор хотів, як він пише у своїй змістовній передмові¹⁷, написати книгу не наукову, а “особистісну”, яка б передавала не тільки знання, а й почування автора.

Свою книгу О. Грищенко офіційно присвятив своїй дружині, але свідченням його любові до народу Туреччини є його останні слова передмови: “Я висловлюю глибоку подяку всім моїм константинопольським друзям, які полегшували мої страждання і поділяли моє щастя. Вітаю хамалів і дервішів, чоджуків і таємничих киз...”

Безперечно, культурні зв'язки між Україною і Туреччиною минулих часів мають досліджуватися і популяризуватися – вони є фундаментом нашого нинішнього і майбутнього співробітництва.

¹ Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей // Історичні есе. – Т. І. – К., 1994. – С.251–264.

² Лотоцький О. В Царгороді // Сторінки минулого. – Ч. 4. – Варшава, 1939.

³ Кочубей Ю. Відповідно до “Чорноморської орієнтації” // Політика і час. – 2003. – № 1. – С. 44–51.

⁴ Східний світ. – 1929. – № 1–2 (7–8). – С. 7–11; – 1930. – № 10–11 (1–2). – С. 380–382.

⁵ Gritchenko, Alexis Deux ans à Constantinople. 1919–1921. Journal d'un peintre. Paris, 1930.

⁶ Грищенко, Олекса. Мої роки в Царгороді. 1919–1920–1921. – Мюнхен – Париж, 1961.

⁷ Ковжун П. Олекса Грищенко. – Монографія (30 планш). – Львів, 1934.

⁸ Грищенко, Олекса. Мої роки в Царгороді. 1919–1920–1921. – Мюнхен – Париж, 1961. – С. 6.

⁹ Грищенко, Олекса. Україна моїх блакитних днів. – Мюнхен, 1958. – С. 251.

¹⁰ Gritchenko, Alexis Deux ans à Constantinople. 1919–1921. Journal d'un peintre. – Paris, 1930. – P. 159.

¹¹ Ibidem. – P. 160.

¹² Ibidem. – P. 160.

¹³ Ibidem. – P. 122.

¹⁴ Ibidem. – P. 221.

¹⁵ Ibidem. – P. 229.

¹⁶ Alexis Gritchenko. Sa vie, son oeuvre. – Texte inédit de René-Jean. – Paris, 1948. – P. 16.

¹⁷ Gritchenko, Alexis Deux ans à Constantinople. 1919–1921. Journal d'un peintre. – Paris, 1930. – P. 18.